

А. Темченко

Рукотворні образи українського рушника: історія, міфологія, семантика

V. Деміург «утінка»

Голову «рогатої богині» або «дива» вінчає качкоподібна істота, натуралістичне зображення якої фіксується на одному з рушників Середнього Подніпров'я, знайденого Світланою Китовою у с. Полуднівка Чигиринського району Черкаської області і датованого першою половиною XX ст. Крім утилітарної версії, згідно з якою на голові бика дійсно може сидіти птах¹, доречною видається гіпотеза про ритуальний характер подібних зображень. У тримірній міфологічній картині світу рогате «диво» виконує функцію центру світу, який персоніфіковано в образі «гоголі», на якій сидить качкоподібний птах-деміург, у фольклорі – «утінка» (мал. 42):

Мал. 42. «Диво» з
«утінкою».

«Посеред моря стоїть гоголя,
А на тій гоголі утінка сидить,
Утінка сидить, далеко глядить,
Да й угляділа вона, що на морі човничок» [26].

З часом замість архаїчної «утінки» вживаються християнізовані образи птахів, зокрема голуби, які вважаються символом Святого Духа².

«Гоголя» стоїть «посеред моря», тому генетично пов'язана з водоплавними птахами: п-сл. *gogolʹ* > лит. *gaĩgalas* – «качур», лтс. *gaĩgala* – «вид чайки», прус. *gegalis* – «нурець»; гоголіти – «блистити, світитися» [27]³. Ритуальний характер «гоголі-утінки» підтверджується археологічним матеріалом на території слов'янських племен – в'ятичів, які проживали на болотистій місцевості середньої течії р. Ока та в низині р. Москва у VIII-XIII ст. Металеві фігурки качки або скроневи підвіски у вигляді «качиних лапок» (мал. 43-45) напевне були елементом обрядового жіночого костюму і швидше за все наслідували давні прикраси природного походження у вигляді висушених лапок або

¹ Відповідні випадки фіксуються на території Африки. На голові бика може сидіти птах-секретар, який у такий спосіб виглядає здобич. Вірогіднішою є версія, що на голові бика може сидіти буйволовий шпак (*Buphagus africanus* або *Buphagus erythrorhynchus*), який харчуються паразитами з їхньої вовни. [25]. Однак у сучасній орнітології випадки, коли на спині бика сидить качка, не зафіксовані.

² Що ж нам було з світа початку?

(Приспів: Боже наш!)

Не було нічого, єдна водонька!

На тій водонці єдне деревенко,

На тім деревенку шовкове гніздо,

А в тім гнізденьку три голубоньки,

Не три голубоньки, три ангелоньки [26].

³ Слово «утка» походить від пр-сл. кореня **qъ*, спорідненого з і-є **anet-* < лит. *antis*, д-прус. *antis*, д-нді. *ātis*, лат. *anas* д-в-нім. *anut*, гр. *vŋssa*.

кісточок, що були поширеними у «примітивних народів» Африки і Австралії до поч. XX ст. Можливо, що аналогічні прикраси були властиві для інших слов'янських племен, які проживали в умовах підвищеної вологості [28].

Мал. 43. Жінка в'ятичів у стрічковому уборі з скроневими кільцями «качині лапки» [30].	Мал. 44. Семілопастні скроневі кільця XI - XII ст. [30].	Мал. 45. Жіночі прикраси часів Київської Русі. «Качині лапки» на колтах, підвіски [29]

З часом образ качки стилізується, трансформуючись на хрест або Y-подібну фігуру, яка нагадує крила птаха (див. розділ IV. «Диво з коров'ячою головою», мал. 23). З очевидних причин значного поширення набуває символ хреста, розташованого між рогами «дива». У цьому контексті згадуються перекази про Євстафія Плакиду⁴ і Губерта Льєзького⁵, які стали святами католицької церкви після видіння сяючого хреста між рогами оленя (мал. 46-47). Наприклад, зображення оленя Святого Губерта стає гербом міста Гродно (мал. 48), хоча на інших варіантах було зображено зубра або бика, що нагадує рукотворні образи українських майстринь вишивки.

Мал. 46. Видіння Євстафія Плакиди. Перша половина – середина XVII ст. Крит Зібрання К. В. Вороніна. Фото з Інтернету.	Мал. 47. Видіння святого Губерта єпископа Льєзького, Тулуза, Франція.	Мал. 48. Герб міста Гродно.

⁴ Євстафій був римським воєначальником. Прийняв християнство після того, як на полюванні, серед рогів переслідуваного ним оленя, з'явився перед ним образ розп'ятого Спасителя, який сказав йому: «Плакид, навіщо ти переслідуєш Мене, який бажає твого спасіння?». Повернувшись додому, він охрестився разом зі своєю дружиною і двома синами. Після закінчення однієї з переможних війн Євстафій з почестями повернувся в Рим. Під час святкування він відмовився принести жертву язичницьким богам і відкрито сповідав себе християнином. Святого Євстафія було страчено за наказом імператора Адріана.

⁵ Згідно з легендою, мисливець Губерт, пізніше ставши єпископом Маастрихтським, зустрів в лісі оленя з сяючим хрестом між рогами. Ця подія стала поворотною у його житті, спонукавши зректися світського життя та присвятити себе служінню Богу.

Науково-дослідний інститут селянства та вивчення аграрної історії

Далі буде.